

Nyelvi gondok – három szinten

A nyelvről most csak annyit: a társadalom társadalomságának, s benne az ember emberségének egyik nélkülözhetetlen hordozója és tényezője. Ebben halmozódnak fel, rögzülnek, és ennek segítségével öröklődnek át az előző nemzedékek tapasztalatai; a nyelvnek beszédbeli felhasználása révén adja-veszi az egyén a kortársi ismereteket-gondolatokat; kit-kit a nyelve-nyelvismerete emelhet fel az azt használó társadalom szintjéig, és rekeszthet meg az azt használó társadalom szintjén.

A szerzőről pedig csak annyit: harminchatodik éve figyelni tudatosan és tudományosan anyanyelvének alakulását nemzeti körülmények között; tizenötödik éve vizsgálja ugyanezt nemzetiségi vonatkozásaiban; s éppen tíz éve talán, hogy foglalkoztatni kezdtek azok a társadalmi és emberi gondok, amelyeket az emberiségnek örökölt soknyelvűsége jelent egyének és közösségek számára. S esetleg még azt, hogy mindezekben sohasem tényeket és adott helyzeteket látott csupán, hanem leküzdendő nehézségeket, megoldandó feladatokat; a mozgás korlátainak kikapogtatása után legalább a korlátok közti mozgás lehetőségeit keresve, de — ahol csak lehetségesnek tűnt — megkísérelve maguknak a korlátoknak feszegetését is.

Mindezekből már világos lehet: a címbeli „nyelvi gondok” nem alkatában-rendszerében értendők a nyelvre, hanem kommunikatív funkciójában, használatában. S hogy a „három szint” sem immannensen nyelvi, hanem funkcionálisan társadalmi: a nemzetiség, a nemzet és az emberiség szintje.

1. Papírforma szerint a legalsóval, a nemzetiséggel volna logikus kezdeni. A tárgyszerű megközelítés azonban a *nemzeti* szintet helyezi a középpontba. A történelmi fejlődés a kapitalista korszakban nemzetekké koncentráta a politikailag-gazdaságilag szerencsésebb sorsú népeket; s ezekben az örökölt nemzeti keretekben indult meg a társadalmak továbbfejlődése a szocializmus építésének kezdő — máig tartó — szakaszában. A nemzetről sok mindent lehet mondani, s bizonyos dolgokat lehet tagadni is. Egy azonban bizonyos: a klasszikus nemzetek klasszikus ismertetőjegyei között föltétlenül ott van — mégpedig előkelő helyen — a nyelv egysége és a nyelvhasználati lehetőségek teljessége is. Az egység persze viszonylagos: táji, foglalkozási, műveltségi rétegződéstől szabdalt; ám ez mindig egy virtuális egységen belül jelentkezik, s ezért a felsorolt részlegtípusok (nyelvjárások, csoport- és rétegnyelvek stb.) alárendelt helyzetben vannak egy fő típussal mint standarddal szemben. Ennek nálunk — nem a legszerencsésebben — „irodalmi nyelv” a neve. Valójában nem az irodalomé (szépirodalomé), hanem a művelt írásbeliségé és beszédbeliségé, a napisajtótól az írásos ismeretterjesztésen át a jogszabályozásig és -alkalmazásig; illetőleg — szóban — a kisközéletiségtől a rádió-televízióig át a parlamentig.

A nyelvhasználat nemzeti formáját mindenképpen a teljesség jellemzi; tehát aki ebben és ezzel él, azt nyelve a családi körtől a legmagasabb közéletig, illetőleg a világgal való ismerkedés kisdoktori kezdeteitől a legmagasabb szakmai és tudományos szintig elkíséri és kiszolgálja; a nemzeti közegben élő beszélőt semmiféle társadalmi vagy ismeretszerzési szint nem kényszeríti nyelvváltásra — legalábbis a maga nemzeti jellegű és nemzetnyi méretű társadalmában elérhető felső határig.

A nemzeti nyelvművelés feladatai épp ezért könnyűek is, nehézek is.

Könnyűek, mert a nemzeti nyelvhasználat nem áll semmiféle állandó, erős és „belföldi”, tehát széles tömegekre ható idegen nyelvi ráhatás függvényében; s így fejlődése is, de szabályozása is egyedül a (teljes értelemben vett) kommunikációs célszerűségnek — nyelvre koncentrált és használóira bontott — elérésére törekedhet. Végső soron a nemzeti nyelvhasználat alakulásának önmaga a mércéje; a nemzeti

nyelvművelésnek a pozitív (szabályozó) meg a negatív (visszahárító) jellegű feladatai egyazon irányba hatnak.

S ugyanezért nehéz is a dolga. Mert ha nem áll elég magas elvi síkon — paradoxként, elsősorban abban, hogy gyakorlati legyen, de ne prakticista —, s ha nem érzi eléggé közvetlen társadalmi — tényrostáló és tömegnevelő — feladatait, semmi sem figyelmezteti rájuk. Nyugodtan haladhat a nyelvművelés is meg a nyelvhasználat alakulása is nemzeti körülmények között a maga külön-külön útján; a szét-tartás nehezen leplezhető le. Elfedhetik a megnyugtató látszateredmények: hogy mennyien hallgatják-olvassák a nyelvi ismeretterjesztő megnyilatkozásokat, hányan fejtenek meg nyelvi tárgyú rejtvényeket-feladványokat; miközben ugyanezeknek a tömegeknek aktív beszédkultúrája esetleg egy tapodtat sem mozdul előre, nyelvhasználati-fogalmazási készsége, kommunikációs szintje akár vissza is esik.

2. Mindez akkor válik szemet bántóan világossá, ha — ismét paradox módon — kívülről tudjuk nézni, a *nemzetiségi* nyelvművelő törekvések nagyító tükrében. Nem új felismerés ez; de most az erősítette fel, hogy október—novemberben egy hónapon belül ismét két nemzetiségi magyar mikrotársadalomnak is végigtekinthettem a ciklikus nyelvművelő számvetését: október végén a Szarvas Gábor-napokat (a Júgoszláviai Magyar Nyelvművelő Egyesület negyedik biennáléját) Adán; majd november vége felé a Kazinczy-napokat (a CSEMADOK KB nyelvművelő bizottságának majd minden évi közgyűlését, ez alkalommal a hetediket) Kassán. S még valami segített: hogy nem sokkal előttük olvastam át a „Hogy is mondjuk?” című könyvet, a csehszlovákiai magyar nyelvművelők írásainak Jakab István szerkesztette gyűjteményét (Madách Kiadó; Bratislava, 1976), s láthatam már a körülötte kavardott kisebb vitát is (a Hét hasábjain, november—januárban).

Miben különböznek a nemzetiségi nyelvművelés feladatai és lehetőségei a nemzetiétől? Nagyjából abban, amiben a nemzetiségi lét a nemzetitől; — azaz alapjainban és lényegében.

Csak a nyelvhasználat kérdéseire szorítkozva is: a nemzeti nyelvhasználatot terjedelmében a teljesség jellemzi, a nemzetiségit a részlegesség, a korlátozottság. Másutt (Nyelvi és nyelvhasználati gondjainkról, Madách Kiadó; Bratislava, 1970; de hazai tanulmánygyűjteményekben és folyóiratokban is) részleteztem, itt csak jelezhetem: a nyelvhasználatnak — emberi egyed és mikrotársadalom vonatkozásában egyaránt — legelnagyoltabban is három szintje van: a családi-magánéleti (esetleg kisközéletbeli), a szakmai-ismeretszerzési-közéleti, s végül a kulturális-publicisztikai-szépirodalmi. Nemzeti körülmények között a három folytatja és átfontja egymást, egységet alkot. Nemzetiségi körülmények közt viszont — most a környező országok magyar nemzetiségi tömbjeire gondolva — csak a két szélső szint aktív használatú: az alsó meg a felső. Ezeket a mi államainkban — mutatis mutandis persze — ma már inkább segítik és serkentik, mintsem korlátoznák.

A probléma a középső szinttel van: a szakmai-ismeretszerzési-közéleti tartalmúval. A szakélet meg a közélet (s a hozzájuk vezető tanulmányok szférája) általában nemzetiségi nyelven megközelíthetetlen és aktíve művelhetetlen; oda már nyelvváltás vezet: az államszervező nemzet nyelvének elsajátítása és használata. S ebben az a fő probléma, hogy ez az egyén gondolkodásában, de a mikroközösség kommunikációs készségében is, nem közép-, hanem alaprteg. Epp ez az a szint, amelyen a családias, alsó szintű, spontán fogalomalkotási és gondolatfűzési készség pontosodik, egzaktabbá válik az egyik, és társadalmi kontroll alá kerül a másik oldalon; mintegy megalapozva a legfelső szintnek már ellenőrizhetetlen, már csak befogadó ismeretét-értését is.

További jellemzője a nemzetiségi helyzetnek, hogy a hiányzó „középszent” helyen nem légüres tér van, hanem — mint láttuk — egy idegen nyelv, amely ráadásul „belföldi”, s így közvetlenül és állandóan hat. Nemcsak „testével”, azaz szavaival, hanem „szellemével”, azaz fogalomalkotási és gondolatfűzési módjával, szemléletével, alkatával. S itt nem az a probléma, hogy ez a szemlélet és alkat jobb vagy rosszabb-e; hanem az, hogy más. De érkezési elsőbbséggel bírván, az hat természetes-

nek, a gondolkodásban is. Egyetlen példát! Nekünk a pótkocsi az *pótkocsi*, akár kocsihoz kapcsolják (például teherautóhoz, autóbuszhoz), akár pusztá erógéphez (például traktorhoz, vontatóhoz). A szlovákban ugyanennek *vlečka* a neve; a *vliect* „húz, vontat” igéből. Az ottani magyaroknak oly természetes a „vontatmány” jelentés, hogy még vitáznak is: hogyan lehetne pótkocsi az, ami előtt nincs „eredeti” kocsi (tehát amelyet a vontató húz).

És még egy tényező! Hogy a nemzetiségi sajtónak mindenről szólnia kell. Termelésről, társadalomról, munkáról, azaz arról is anyanyelven, ami nem azon folyik. A szépirodalom még csak kerülgetheti ezeket a témákat, ha akarja; a sajtónak azonban az élet egészét kell tükröznie. Ezért az ő vetületében jelentkeznek mindazok a problémák, amelyeket — nyelvi-nyelvhasználati tekintetben — a nemzetiségi helyzet produkál. — A reálisan kínálkozó megoldás: publicisztikai szinten megjeleníteni azt a (kölcsonszavakkal, tükörfordításokkal, egyebekkel telt, s mindenképpen vulgáris és helyi érdekű) hibrid nyelvet, amelyen — otthon — mindezekről a témákról anyanyelvén beszél a nemzetiségi polgár. Az ideális kiút viszont: megtanulni és megtanítani a sajtó útján azt, amit az élet nem tanít meg: a („külföldi”, de igényes és kidolgozott) magyar standardot. Azért is, mert a nemzetiség nyelvén ez tükrözi művelt szinten a szocialista valóságot; de azért is, hogy a nemzetiségi magyar nyelvhasználati formák szét ne különüljenek, el ne váljanak fejlődésük útjában és eredményeiben a közös normától, sőt — továbbmenve — egymástól is.

Az ülésszakok is mutatták, s az említett gyűjteményes kötet is bizonyítja: a nemzetiségi nyelvvel erősen érzi ezt a feladatát, s ez iránti felelősségét. És jó helyen keresi a megoldást: mindkét nemzetiségi nyelvvel ülésszaknak — egymástól függetlenül kijelölt — központi témája a közéleti és szakmai terminológia kérdése volt. Igaz, más-más okokból. A szlovákiai magyar nyelvvelőket még első sorban a sajtóbeli tükröződés egyenesbe állítása készítette a probléma felvetésére, a jugoszláviaiakat már az a történelmi helyzet, hogy a decentralizált öngazgatásra épülő szocialista társadalomban a nemzetiségek anyanyelvei szóbeli és írásbeli használatukban egyaránt közéleti szintre emelkedőben vannak. A legközvetlenebbül megfogható dokumentumtár persze itt is a sajtó volt; de a helyi közlőnyök rendlet- és határozatfordításai már túl is mutattak ezen.

Mindkét ülésszakon közreműködtek magyarországi nyelvvelők; az adain 4, a kassain 2 előadással. S persze mindkét helyen a — szakmailag már régen felcsatlakozott — hazaiak is; Adán 6, Kassán 4 szakember. Nem taglalhatom itt részletezően, csak jelzem éppen (bővebben majd a Magyar Nyelvőr hasábjain olvasható erről): szemléletesen tükröződött a kétféle előadórteleg megnyilatkozásán a nemzeti és a nemzetiségi nyelvvelés különbsége. Nem színvonalban, hanem szemléletben, módszerben, s némileg felelősségérzetben is. Felületesen pillantva a kétféle előadó-gárdára, az első (a magyarországi) tapasztaltabbnak, nagyvonalúbbnak, türelmesebbnek látszott mindkét helyen, a második (a helybeli) meg kezdőbbnek, aprólékoskodóbbnak, szigorúbbnak. Ám közelebb hajolva a páholy mélyéből, már lét- és munkafeltételeik különbsége tűnt ki inkább. A nyelvvelés persze társadalmi áldozatnak bizonyult itt is, ott is; de itthon mintha a társadalom áldozna egyre többet a nyelvvelésre, amott a nyelvvelés a társadalomra.

Ez tükröződik a szlovákiai tanulmányköteten is. Egy ifjú teoretikus szemükre is hányt a szerzőknek: nagyon a földön járnak. Azt kellett válaszolnom: igaz; de ott is élnek. Ha repüléshez emelgetnék a lábukat, úgy járhatnának, mint a pesti villamos utasa: lábat találnának a helyén, mikor vissza akarnák tenni.

3. A harmadik szint látszólag független az előbbiektől, pedig nagyon is hozzájuk kapcsolódik. Ótéves külföldi vendégeskedésem alatt — meg hát külföldi konferenciákon, tárgyalásokon, egyebütt — éreztem meg fokozatosan: micsoda hátránya kerül gondolkodó emberségének érvényesítésében az, aki erre idegen nyelvet kényserül használni. Különösen akkor, ha partnerének viszont az a nyelv anyanyelve. A nemzetközi kommunikációban szinte csak egyenlőtlenségek vannak; s ezek mindig a kisebb nemzeteket sújtják: ők vesztetnek éveket-évtizedeket arra, hogy elsajá-

títsák a világba kapcsolódás, az ismeretszerzés eszközt, míg a nagy nemzetek fiai ugyanezen idő alatt az ismereteket szerzik.

Nyelv és nyelvészet szerepét vizsgálva a tudományos-technikai forradalom időszakában (nem véletlenül az akkori magyar nyelv hetének megnyitójaként), jó fél évtizeddel ezelőtt (megjelent a Magyar Nyelvőr 1971/4. füzetében) azt kellett mondanom már (nem én találtam ki persze): nincs más kiút az örökölt soknyelvűség szorítójából, csak egy általános és közös másodnyelv világszintű elfogadása. Az anyanyelvvel nélkülözhetetlen emelői az egyének társadalomba fejlődésének, de gátjai már a társadalmak világszintre emelkedésének. S minden hagyományos és új kísérlet — nyelvtanítási módszerekkel, de fordítógépekkel is — csak „máról tegnapra” való megoldást hozhat.

Ám a történelmi tapasztalatok úgy kínálják a gondolatot: ez a közös és általános másodnyelv ne legyen senkinek anyanyelve. S ne legyen „természetes”, azaz a hosszú fejlődésnek minden esetlegességét magában hurokoló. Legyen „mesterséges”, ami ellentéte a „természetes”-nek, de nem szinonimája a „természetellenes”-nek. Ellenkezőleg: egyesítsen magában minél több közöset a meglévőkből; de elhagyva a történelmileg rájuk rakódott ballasztokat. És senkinek sem adva azt a jogtalan kedvezményt, hogy azt az egy idegen nyelvet se kelljen megtanulnia; s hogy a többiekkel szemben előnyben — sőt óhatatlanul: fölényben — érezhesse magát.

S ettől az anyanyelvű kultúrák, irodalmak, tudományok még virágozhatnak. Sőt, virágozniuk kell. Így válnak csak termékeik méltóvá arra, hogy lefordíttatván erre az egyetlen idegen nyelvre, az egész emberi kultúra vérkeringésébe kerüljenek, részévé váljanak. S ez törölhetné el a „kis” és „nagy” nemzetek közti lépéshátrányt; ez is siettetné a különbség megszűnését a „fejlett” és a — szépen szólva — „fejlődő” népek között.

Nemrégiben érdekes akció indult; remélhetően nem pusztán kampány. Mintegy 140 magyar országgyűlési képviselő aláírásával került egy javaslat a kulturális bizottság elnökének, Ortutay Gyulának az asztalára: induljon parlamenti, majd kormány szintű tárgyalás egy általános és közös másodnyelv világméretű bevezetésének kezdeményezésére. Az előzményeket teljes terjedelmükben közölte az Eszperantó Magazin; a beadványt az aláírásokkal pedig a Világ és Nyelv. A két lap egymás folytatása, de mégsem azonos. Nem csak a cím változott közben: némileg a szemlélet is. A Világ és Nyelv nem teret keres az eszperantónak, hanem megoldást a soknyelvűségnek ma már fojtogató gondjaira. Ajánlva erre természetesen azt a kész és egyszerű másodnyelvet, amely a legkönnyebben lehet mindenkié, mert senkié sem.

E lapunkba írtam legutóbb: „Az emberek túlságosan is szeretik önmagukat, de az emberiség még nem eléggé szereti önmagát. Ha igazán szeretné, világszervezetei révén megoldhatná már az egységes és közös másodnyelv kérdését. Belátás és többeségi elhatározás dolga volna...” (Világ és Nyelv, 1976/5. szám).

*

Három szint volna? Valójában egyetlen gond: a nyelviségé. Gondoljuk végig: a „nagy” nemzetek fiai szinte csak kedvtelésből tanulnak nyelvet. A kis nemzetekéi a lépéstartás kényszeréből; s egyre többet, hogy világszintre emelkedhessenek. A nemzetiségieknek idegen nyelvet kell tanulniuk már az állampolgári középszint eléréséhez is; — sőt anyanyelvük egy szférájának (épp a legfontosabbnak) elsajátítása is külön feladat, hiszen nem annak közegében élnek...

Mennyi erőfeszítés; mennyi kínlás és megszügyenülés időközben; — és mennyi gátja a közösség javára való önkifejtésnek!